

घट २. इतिहासलेखन परंपरा-प्राचीन

अ) ग्रीक -रोम-परंपरा

ब) चीनी परंपरा

ग) प्राचीन भारतीय परंपरा

इतिहासाच्या अभ्यासकाला, इतिहास लेखनाच्या तांत्रिक बाबींची माहिती असणे आवश्यक आहे. त्या शिवाय इतिहासाची मांडणी करणे त्यास सुकर होणार नाही. इतिहासाची मांडणी करतांना इतिहास लेखनाच्या जागतिक स्तरावरील वाटचालींचा आढावा घेणे आवश्यक असते. कारण अशा वाटचालीतून इतिहासाचा अन्वयार्थ लावणे सुकर होते. त्या करीता, प्राचीन काळातील इतिहासलेखनापासून अधुनिक इतिहास लेखनापर्यंतच्या वाटचालींचा, वैशिष्ट्यांचा, वैचारीक प्रवाहांचा चिकित्सक अभ्यास निश्चितच लाभदायक ठरतो. ग्रीक कालखंडात इतिहासाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोण काय होता ? वेगवेगळ्या कालखंडात कोणकोणते विषय हताळले गेले? विविध कालखंडातील इतिहास लेखनाची वैशिष्ट्ये कोणती होती ? अशा इतिहास लेखनाशी संबंधीत असंख्य प्रश्नांची उत्तरे इतिहास लेखनाच्या वाटचालींचा अभ्यास केल्यास सहज मिळतात. यामुळे इतिहासाच्या स्वरूपाचे आणि व्याप्तीचे आकलन होण्यास मदत होते. त्यामुळे इतिहास लेखनाची वाटचाल कशा प्रकारे झाली हे पहाणे उद्बोधक ठरते.

ग्रीक इतिहासलेखन

प्राचीन ग्रीकमध्ये इ.स. पाचव्या शतकात इतिहास लेखनाची सुरुवात झाली. इ. स. पाचव्या शतकापूर्वी ग्रीकमध्ये लेखनकला विकसित झाली नव्हती, त्यामुळे महत्वाच्या घटनांच्या स्मृती मौखिक परंपरांद्वारा कायम टिकविल्या जात होत्या. स्मरणासाठी पद्यरचना सोईच्या असल्यामुळे देवदेवतांच्या कथा, लोककथा, मिथके, लोकगिते अशा पद्यरचनांचा वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सांस्कृतिक वारसा रूपाने संक्रमित होतांना आपणास दिसून येतो.

इ. स. पूर्व सहावे शतक हे ग्रीसच्या इतिहास लेखनातील बौद्धिक संक्रमणाचा काळ होता. या काळात लेखनकलेचा आणि पद्य लेखनाचा विकास झाला. साहित्याच्या, तत्वज्ञानाच्या, शास्त्रीय ज्ञानाच्या क्षेत्रात मोलाची भर पडू लागली. "होमर-ने" 'इलियड' या महाकाव्याची निर्मिती केली. महान व्यक्तींच्या शौर्यकथा शब्दबद्ध करण्यात येवू लागल्या. हळूहळू कथांमधील कल्पनाविलासाची जागा वास्तव जगातील प्रत्यक्ष घडलेल्या संस्मरणीय घटनांनी घेतली. अशा शब्दबद्ध लेखनाच्या 'लोकोफर्स' असे म्हणतात. त्यांच्या रचनांमध्ये स्थानिक विषय असत. राजे, नगरे, मंदीरे यांच्या कथा ते साध्या, सोप्या शब्दात परंतु रंजक पद्धतीने वर्णन करीत ते गावोगावी हिंडत अशा कथा कथनांद्वारा लोकांचे मनोरंजन करणे हा त्यांचा हेतू होता. ह्या काळात 'हिकाटियस' याने या कथांमध्ये सत्याचा अंश असावा असा आग्रह धरला. कथांमधून सत्य

घटनांचे वर्णन करणारी हि परंपरा इ.स. पूर्व पाचव्या शतकात इतिहास लेखनात विकसीत झाली. लोगोग्राफर्स व इतिहासकार यांना जोडणारा महत्वपूर्ण दुवा म्हणजे हिरोडोटस होय.

१) हिकाटियस:- (Hecataeus)

इ. स. पु. ६ व्या शतकातील इतिहासकार हिकाटियस हा होता. हिकाटियसने विश्वपर्यटन (*Travels Around the World*) आणि स्थानिक वंशावळींचा ग्रंथ (*Book of local Genealogies*) या ग्रंथांची त्याने रचना केली. हिकाटियसने इतिहासलेखन करतांना वास्तविकतेला महत्व दिले. पारंपारीक अख्यायिकांना इतिहासाचा आधार म्हणून त्याने स्विकारले नाही. टिकात्मक परिक्षणाला त्याने महत्व दिले. आपल्या लिखाणाविषयी हिकाटियस म्हणतो, “मी तेच लिहतो जे सत्य आहे. कारण ग्रिकांच्या विविध कथा आहेत ज्या मला हस्यास्पद वाटतात.” हिकाटियसने इतिहास लेखनासाठी कथा कल्पनांना आधार मानले नाही.

२) हिरोडोटस:- (HERODOTUS) (इ. स. पु. ४८४ ते ४३०)

हिरोडोटसचा जन्म ग्रिसमधील प्रसिद्ध शहर आयोनियातील एका प्रमिष्ठीत कुटुंबात झाला. या काळात आयोनिया हे साहित्यनिर्मितीचे माहेरघर मानले जाई. तो जेमतेम सहा वर्षांचा असतांना सुमारे २० वर्षे चाललेल्या ग्रीक-इराण युद्धाचा शेवट झाला. या युद्धाच्या अठवणी त्याच्या भोवतालच्या मंडळीत ताज्या होत्या. हिरोडोटसच्या बालमनावरही या युद्धाने मोठे परिणाम पडले. जिज्ञासू वृत्तीच्या हिरोडोटसने युद्धाचे प्रसंग ज्या लोकांनी प्रत्यक्ष पाहिले होते त्यांच्याकडून माहिती मिळविण्यास सुरुवात केली. या मिळवलेल्या माहितीच्या आधारावर ग्रीक इराण युद्धाचा इतिहास त्याने नऊ भागात शब्दबद्ध केला. या भागांना ग्रीकच्या नऊ देवतांच्या नावनुसार शिर्षके दिली आहेत. यापैकी अखेरच्या दोन भागांसाठी आवश्यक असलेली माहिती इजिप्त, बोबेलोनिया, आणि ग्रीक चा प्रवास करून त्याने मिळविली आहे. वळ युद्धाच्या कथा आणि मोहिमांची माहिती देवून तो थांबत नाही तर त्यांच्याशी संलग्न असलेल्या नानाविध विषयांना तो हात घालतो. या विषयाशी संबंधीत चौबिस समाजगटांची जिवनपद्धती, परंपरा, चालीरीती, धार्मिक श्रद्धा यांची माहिती तो आपल्या लिखाणातून देतो. अशा रितीने ग्रीक-इराण संघर्षाला व्यापक स्वरूप देवून त्याचे इराण आणि ग्रिसच्या इतिहासात रुपांतर करतो. प्राचीन इराणचा इतिहास ज्ञात करण्यास या ग्रंथाची मोठी मदत होते.

हिरोडोटसच्या इतिहास लिखाणाची वैशिष्ट्येही लक्षणिय आहेत. त्याला उत्तम कथनाची शैलीही अवगत आहे. साध्या, सोप्या भाषेत विषयाची रंजक पद्धतीने मांडणी तो करतो. दुसरे महत्वाचे म्हणजे विषयाची कालक्रमाणुसार मांडणी व सुसुत्र निवेदन हे त्याच्या इतिहास लेखनाचे वैशिष्ट्य होय. विषयाच्या मांडणीत त्याचा वस्तुनिष्ठ व समतोल दृष्टीकोन स्पष्ट होतो. तो स्वतः ग्रीक असला तरी इराणी सेनेला त्याने न्याय दिलेला आहे. इराणी सैन्याच्या शौर्यगाथा त्याने आपल्या लिखाणात वर्णन केलेल्या आहेत. त्याच्या लिखाणाचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे घटनांचे वर्णन करतांना तत्कालीन प्रचलित परंपरागत कथा, गिते, यांची जाणवपूर्वक, जिज्ञासू वृत्तीने छाणणी करतो. फारसी भाषा अवगत नसल्यामुळे इराणविषयी तो

ऐकिव माहितीचा आधार घेतो. आणि त्या माहितीच्या सत्यतेची शहानिशा तो करीत नाही. तरीही इतिहास लेखनाचा पिता म्हणून तो ओळखला जातो कारण त्याने पुराव्यांच्या अधारे हा इतिहास लिहला. म्हणून शॉटवेल हा इतिहासकार त्याला **इराणी युद्धाचा होमर** असे संबोधन देतो.

३) थ्युसिडाईडीज:- (Theucydides) इ. स. पू. ४६० ते ३९६

ग्रिकमधील गुणवत्तेच्या दृष्टीने आग्रगण्य मानला जाणारा इतिहासकार थ्युसिडाईडीज हा होय. त्याच्यासंदर्भात जे. बी. बरी म्हणतात *इतिहासाला आधुनिक रूप देण्याचे कार्य बऱ्याच अंशी थ्युसिडाईडीज याने केले आहे.* थ्युसिडाईडीजच्या हायातीत पेलोपोनेशियन युद्ध (अथेन्स व स्पार्टा यांच्यातील संघर्ष इ. स. पू. ४५९ ते ४०६) सुरु झाले. थ्युसिडाईडीजने या युद्धातील दैनंदिन घटनांची नोंद करून ठेवली आणि पुढे त्या माहितीच्या अधारे History of Peloponnesian War हा ग्रंथ लिहला. युद्धकाळात थ्रेसकडे पाठवल्या जाणाऱ्या आरमाराच्या ताफ्याचा एक नाविक अधिकारी म्हणून थ्युसिडाईडीज ची नियुक्ती झाली होती. परंतु त्या कामात आलेल्या अपयशामुळे त्याला अथेन्सबाहेर निष्कासित करण्यात आले. अथेन्सबाहेर घालविलेल्या विस वर्षांच्या अवधित त्याने युद्धाची माहिती आठ पुस्तकात ग्रंथीत केली. मात्र इ. स. पू. ४०६ मध्ये युद्ध संपले तरी ४११ पर्यंत चा इतिहास यात आला आहे.

थ्युसिडाईडीजच्या लिखाणाचा हेतू स्पष्ट आहे. गतकाळत घडलेल्या घटनांची माहिती पुढील पिढ्यांना व्हावी, याचबरोबर पुढील पिढ्यातील मुत्सद्यांना त्यातून मार्गदर्शन मिळावे हा त्याचा हेतू असल्याचे तो सांगतो. थ्युसिडाईडीजची लेखनपद्धती हिरोडोट्सहून बरीच भिन्न आहे. हिरोडोट्स ऐकिव माहितीचे चिकित्सक विश्लेषण न करता त्याचा लेखात वापर करतातो. हिरोडोट्स आपल्या लिखाणात काव्यात्मक आणि कल्पनारंजक शैलीचा वापर करतो. थ्युसिडाईडीजचा वर्णविषय मर्यादीत असून त्याचे लिखाण बहूआयामी आहे. युद्धाचे वर्णन करतांना तो केवळ लष्करी मोहीमांचे वर्णन करीत नाही तर युद्धाचे डावपेच आणि त्याचे सामाजिक आणि नैतिक परिणाम विषद करतो. या युद्धाच्या अर्थकारणावरही तो प्रकाश टाकातो तसेच सामाजिक घटकांबाबत माहिती देतो. थ्युसिडाईडीजच्या लिखानातून इतिहास ही ज्ञानशाखा असून तिची कार्यपद्धती शास्त्रीय स्वरूपाची आहे, ही जाण व्यक्त होत असल्यामुळे **विल ड्युरंट** ह्या अमेरिकन विचारवंताने थ्युसिडाईडीज चा उल्लेख शास्त्रीय इतिहास लेखनपद्धतीचा जनक असा केला आहे.

४) पॉलिबीयस:-

पॉलिबीयस हा गिक इतिहासकारांच्या मालिकेतील अत्यंत महत्वाचा इतिहासकार मानला जातो. अलेकझांडरच्या स्वान्यांमुळे गिकांना नगर राज्यांच्या पलीकडील जगाची, व त्यांच्या संस्कृतीची ओळख झाली. त्यामुळे गिक इतिहासलेखनाची व्याप्ती वाढली. ग्रेसबाहेरील जगात गिक इतिहासलेखनाला स्थान मिळू लागले. त्याचप्रमाणे गिकची लिखित कागदपत्रे या काळात उपलब्ध होवू लागली.

इ. स. पु. २१९ ते १६७ हा भूमध्य सागराच्या प्रदेशातील अनेक घडामोडींचा काळ होता. या काळात रोमचा राजकिय सत्ता म्हणून उदय होत होता. या काळातील पॉलीबीयसचा ग्रंथ *Histories* (हिस्टोरी) रोमच्या प्रभावी सत्तेची आणि राज्यविस्ताराची माहिती देतो. त्याच्या या ग्रंथातील घटना रोमवर केंद्रीत झाल्या आहेत. हा ग्रंथ त्याने ४० भागात लिहला असून केवळ पाच भाग शिल्लक राहिले आहेत. पॉलिबीयसला राजकिय आणि शासकिय कामकाजाचा अनुभव होता. ग्रिक वकील म्हणून त्याने रोममध्ये बराळ काळ वास्तव्य केले होते. मात्र पॉलिबीयसची इतिहासाची मांडणी रटाळ वाटते.

इतिहासाविषयी पॉलिबीयसची मते शास्त्रीय स्वरूपाची आहेत. इतिहासाला तो शास्त्र मानतो. *Istoria* हा शब्द तो केवळ 'जिज्ञासापूर्वक वास्तवाचा शोध' या अर्थाने वापरीत नाही तर अधुनिक अर्थाने तो इतिहास या शब्दाचा वापर करतो. ऐतिहासीक घटना ज्यांनी स्वतः डोळ्यांनी पाहिल्या आहेत त्यांच्याकडून त्याने माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला. राजकारण, युद्ध, राजकिय व्यवहार या क्षेत्रात प्रत्यक्ष वावरणारी व्यक्ती इतिहास चांगल्या प्रकारे लिहू शकते असे त्याचे मत आहे. त्याचा भर प्रामुख्याने राजकिय विषयावर आहे. तसेच इतिहास लेखनात ऐतिहासीक माहितीचे चिकित्सक विश्लेषण करणे आवश्यक आहे असे मत तो मांडतो.

इतिहासाला शैक्षणिक मुल्य आहे असे पॉलिबीयस प्रतीपादन करतो. इतिहास उदाहरणांद्वारा नितीमुल्यांची शिकवण देतो. गतकाळाच्या ज्ञानातून माणसाला वर्तमानात योग्य दिशा मिळते. इतिहासातून राजकिय जीवनासाठी निर्दोष प्रशिक्षण मिळते, हे मत तो ठामपणे मांडतो. कागदपत्रांचा वापर, भौगोलिक ज्ञान, साधनांची विश्वसनियता, कार्यकारण मिमांसा यांचे महत्व तो अधोरेखित करतो. याच दृष्टीने विल ड्युरंट यांनी पॉलिबीयसची '*Greatest theorist & Practitioner of Historiography*' म्हणून प्रशंसा केलेली आहे.

ग्रिक इतिहास लेखनाचा आढावा घेतांना झेनोफोन, डायोनिसस, स्टॅबो, प्युटार्क, यांची नावेही उल्लेखनिय ठरतात. झेनोफोन हा सॉक्रेटीसचा शिष्य, बुद्धीप्रामण्यवादी, सचोटी आणि चतुरस्त्र व्यक्तीमत्त्व ही त्याची वैशिष्ट्ये होती. त्याच्या लिहिलेल्या **हेलेनिका, मेमोराबिलीया, व अनाबेसीस** हे विशेष प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत. थ्युसिडायडीज च्या ग्रंथात न आलेल्या पेलोपोपोनेशीयन युद्धाच्या उर्वरीत भागाचे वर्णन त्याने **हेलेनिका** या ग्रंथात केले आहे. **मेमोराबिलीया** या ग्रंथात तो आपल्या गुरुंच्या (सॉक्रेटीसच्या) अठवणी देतो. झेनोफोन स्वतः इराणच्या सैन्यात रुजू झाला होता. त्यामुळे त्याला इराणच्या लष्करी हालचालींची प्रत्यक्ष माहिती होती. **अनाबेसिस** या ग्रंथात इराणचा राजा सायरस याच्या मोहिमांचे वर्णन केलेले आहे.

ट्रेबो हा पॉलिबीयसचा समकालिन इतिहासकार होता. त्याने इतिहासाला भौगोलिक ज्ञानाची जोड अवश्यक असल्याचे मत मांडले आहे. भौगोलिक माहितीच्या अधारे तो अलेकझांडरच्या मोहिमांचे वर्णन करतो. डायोनिसस याने केलेली '**तत्त्वज्ञानाच्या उदाहरणांनी शिकविली जाणारी ज्ञानशाखा म्हणजे इतिहास.**' हि व्याख्या प्रसिद्ध आहे. तसेच प्युटार्कचा **पॅरलल लिव्हज** हा ग्रिक व रोमन जगातिल ४८ महान ऐतिहासिक व्यक्तींचा चरीत्र ग्रंथही ग्रिक इतिहास लेखनाच्या क्षेत्रात

मोलाचा मानला जातो. ऐतिहासिक कागदपत्रांची छाणनी करुन, तसेच ग्रंथालयातून काही माहिती संकलित करुन त्याने हा चरित्रग्रंथ लिहला आहे. अशाच प्रकारचे काही चरीत्रग्रंथ इ.सनाच्या पहिल्या व दुसऱ्या शतकात लिहीले गेले.

रोमन इतिहासलेखन

प्राचीन युरोपातील इतिहासलेखनाच्या वाटचालीचा अभ्यास करतांना ग्रीक इतिहासकारांनंतर रोमन इतिहास लेखक महत्वाचे ठरतात. रोमची स्थापना झाल्यानंतर सुमारे ५०० वर्षे रोमन सत्ता इतिहास निर्माण करीत होती. इतिहास लेखनाकडे वळायला काही शतकांचा काळ लोटावा लागला. साधरणतः इ. स. पु. तिसऱ्या शतकापासून रोमन इतिहासलेखनाला प्रारंभ झालेला दिसतो. त्यापुर्वी ऐतिहासिक स्वरुपाच्या ढोबळ नोंदी रोमन लोकांनी केलेल्या दिसतात. इ. स. पु. तिसऱ्या शतकात इतिहास लेखन करणाऱ्यात कॅटो याला अग्रस्थान दिले जाते.

१) फेबियस पिक्टर:-

रोमनांचा पहिला इतिहासकार फेबियस पिक्टर हा होय. पिक्टरचा जन्म इ. स. पु. २५४ ला झाला. पिक्टरने स्वतःहाच्या कुटुंबाकडे असणाऱ्या कागदपत्रांचा आणि अज्ञापत्रांचा आधार घेवून इतिहासलेखन केले. पिक्टरने मांडलेला इतिहास कुलिन (Elite Class) संबंधीत होता. त्याने 'इतिहास' हा ग्रंथ लिहला.

२) पार्सियस प्लेटो:- (इ. स. पु. २३४ ते १४९)

प्लेटो हा रोमन इतिहासाचा जनक मानला जातो. रोमच्या सिनेटचा तो सदस्य असल्यामुळे तेथील राजकिय वर्तुळाची, राजकिय घटनांची त्याला माहिती होती. रोमच्या प्रजासत्ताकाच्या कालावधीत झालेल्या प्युनिक युद्धाच्या काळात त्याचा राजकारणात सक्रिय सहभाग होता. या युद्धाचा इतिहास 'Origines' या ग्रंथाच्या सात भागात त्याने लिहला आहे. हा ग्रंथ माहितीपूर्ण असून युद्धमोहिमांव्यतीरीक्त इटलीतील अनेक जमाती, त्यांची जीवनपद्धती, भाषा, धर्म संस्कृती इ. ची तसेच भौतिक आणि आर्थिक स्वरुपाची माहिती तो या ग्रंथात देतो. मात्र या ग्रंथाचे सर्व भाग आज उपलब्ध नाहीत. जे भाग आज उपलब्ध आहेत त्यावरून हा ग्रंथ मौलिक स्वरुपाची माहिती देणारा आणि म्हणून रोमन इतिहास लेखनातील महत्वाचा ग्रंथ मानला जातो.

आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत कॅटो इतिहासाचे शैक्षणिक महत्त्व विशद करतो. उदबोधन करणे हा इतिहासाचा हेतू असावा, त्यातून राष्ट्रीयत्वाचे, नैतिक मुल्यांचे व चारीत्र्य सर्वधनाचे धडे मिळावेत अशी इतिहासाबाबतची बोधपर भुमिका तो निसंदिग्धपणे मांडतो.

प्लेटोच्या लिखाणाचे विशेषत्वाने डोळ्यात भरण्याजोगे वैशिष्ट्य म्हणजे युद्धमोहिमांच्या वर्णनात तो कोठेही व्यक्तीच्या अगर सेनानींच्या नावाचा उल्लेख करीत नाही. युद्धात लढणारे सैनिक महत्वाचे असतात. सेनानी नाहीत अशी त्याची ठाम भुमिका आहे. आणि म्हणून सेनानींची नावे देवून त्यांच्या पदरी तो यशाचे श्रेय्य टाकीत नाही. त्याच्या संपुर्ण लिखाणात एकच विशेषनाम

येते ते म्हणजे युद्धात पराक्रम केलेल्या हत्तीचे. या वरुन उच्च पदावर असूनही त्याची सामान्यांच्या कार्याविषयीची जाण स्पष्ट होते. जे. डब्ल्यु. थॉमसन यांनी 'टोच्या ग्रंथाने रोमन इतिहास लेखनाला मोलाचे योगदान केले' असे मत मांडून त्याने, तो संपूर्ण ग्रंथ शिल्लक न राहिल्याबद्दल खंत व्यक्त केली आहे.

२) लिक्वी:- (इ. स. पु. ५९ ते १७)

रोमन इतिहासलेखनाला ग्रिकांच्या जोडीला नेवून बसविण्याचे श्रेय ज्या दोन रोमन इतिहासकारांना दिले जाते त्यापैकी लिक्वी एक होता. लिक्वीचा काळ रोमन इतिहासातील मन्वंतराचा काळ होता, या काळात रोमच्या प्रजासत्ताकाचा अंत होवून रोमन सम्राज्याची पायाभरणी झाली. अँक्टेव्हियस हा ऑगस्टस सिझर म्हणून रोमचा सम्राट बनला. लिक्वीचा सम्राटाशी जवळचा संबंध होता व त्यामुळे त्याला दरबारी घडामोडींची माहिती होती. त्याने आपला प्रसिद्ध ग्रंथ 'History of Rome' इ. स. पु. २९ साली लिहिण्यास सुरुवात केली. आणि त्यानंतर दोन वर्षांनी राजकिय क्रांती प्रजासत्ताकाच्या अस्ताच्या रुपाने घडून आली. लिक्वीने आपल्या हयातीची ४० वर्षे या ग्रंथाच्या लेखनासाठी व्यतीत केली. रोमच्या स्थापनेपासून इ. स. ९ पर्यंतचा इतिहास १४२ भागांच्या प्रचंड ग्रंथात त्याने मांडला. मात्र आज त्याचे केवळ ३५ भागच शिल्लक राहिले आहेत. **आर्स्टसची** वैभवशाली कारकिर्द तो रोमच्या इतिहासातील सुवर्णयुग मानतो. मात्र रोमच्या प्रजासत्ताकाला लिक्वीचे लिखाण अनुकूल असल्याचे दिसते.

लिक्वीच्या लेखन विषयाचा आवाका भव्य असून त्यात त्याने प्रामुख्याने राजकिय घडामोडींचे रोमन-कार्थेज युद्ध, यादवी, प्रजासत्ताकाचा अंत, सम्राज्याची पायाभरणी हे विषय हाताळले आहेत. रोमन शासनव्यवस्थेची आणि आर्थिक व्यवहारांची माहिती लिक्वी आपल्या ग्रंथात मांडतो. लिक्वीचा ग्रंथ हा माहितीपुर्ण असून विश्वसनिय माहितीच्या अधारे लेखन करण्याचे प्रयत्न त्याने केलेले दिसतात. रोमच्या सैन्याचा इटालीतील माहिमांचे वर्णन त्याने दिले असून इतर मोहिमांचे वर्णन तो देत नाही. लिक्वीच्या लिखाणात मिळालेल्या माहितीचे चिकित्सक विश्लेषण करण्याचा किंबहुना मुळ कागदपत्रांच्या अधारे लिखाण करण्याचा कल दिसून येत नाही. या शिवाय घटनांमागील कारणांचे विश्लेषण तो करित नाही. लिक्वीच्या लिखाणाची शैली महाकाव्याला साजेशी आहे, ती वर्णनात्मक, रसाळ आणि साहित्याच्या गुणांनी युक्त आहे.

३) नॉर्लियस टॅसिटस:- (इ. स. ५५ ते १२०)

टॅसिटस हा रोमन इतिहासलेखनातील एक अग्रगण्य इतिहासकार मानला जातो. त्याचा जन्म उच्चभ्रु वर्गात झाला. वक्तृत्व, कला, व कायद्याचा त्याचा विशेष अभ्यास होता. अनेक महत्वाच्या पदावर काम केल्यामुळे दरबारी आणि शासकिय कामकाजाचा त्याला भरपूर अनुभव मिळाला. लिक्वी प्रमाणेच रोमच्या वैभवशाली इतिहासाला तो सुवर्णयुग मानतो आणि त्या पासून लेखनाची प्रेरणा घेतो. टॅसिटसने इ. स. ९३ च्या सुमाराला इतिहासलेखनाला प्रारंभ केला. विपूल आणि विविध प्रकारचे इतिहास लेखन करुन त्याने रोमन इतिहासलेखनात मोलाची भर घातली. *Dialogues on Orator*, (वक्त्यातील संवाद) *Life of Agricola* (अँग्रिकोलाचे जीवन), *Germania*, (जर्मनिया) *Histories*, (हिस्टोरीज) , *Annals* (इतिवृत्ते) हे त्याचे

विशेष प्रसिद्ध ग्रंथ होत. *Histories*, या ग्रंथात इ. स. ६८ ते ९६ पर्यंतचा रोमन सम्राटांचा इतिहास मांडतो. तर या पुर्वीच्या सम्राटांचा इतिहास त्याने

Annals मध्ये वर्णित केला आहे. अॅग्रिकोला या आपल्या श्वसुराच्या जिवनकार्याची माहिती तो *Life of Agricola* आपल्या ग्रंथात देतो.

टॅसिटस आपल्या वर्ण्य विषयाकरीता अनेक ठिकाणांहून काळजीपूर्वक माहिती संकलित करतो, ऐतिहासिक घटनांचे तर्कशुद्ध विश्लेषण करतो आणि कारणमिमांसा करून त्याचा अन्वयार्थ लावतो. ऐतिहासिक घटनांचा अन्वयार्थ तो व्यक्तीव्यक्तीतील संघर्षांच्या रूपाने लावतो. ऐतिहासिक व्यक्तीच्या मनाचे शुक्ष्म बारकावे टिपण्याची क्षमता त्यांच्यात आहे. तसेच त्यांच्या लिखाणातून तिक्ष्ण बुद्धी, चिकित्सक वृत्ती, व स्पष्टवक्तेपणा याचेही दर्शन घडते. तो रोमन सम्राज्याच्या घडणीतील दोष स्पष्टपणे दाखवतो. इतकेच नव्हे तर मोठ्या पदावरील व्यक्तीच्या किंवा सम्राटाच्या वर्तनावर सुद्धा टिकेचे प्रहार पुरतो.

टॅसिटसची भाषाशैली विषयाच्या भव्यतेला साजेसी व प्रभावी आहे, निवेदनात कल्पना रंजकता तसेच वैचारीकताही दिसून येते. मुलगामी विचार मांडणारी विधाने त्याच्या लिखाणात अनेक अढळतात. 'राज्य जितके भ्रष्ट तितके कायदे अधिक प्रमाणात अढळतात.', 'सेनापती विजयाचे श्रेय्य घेतात, पराजयाचा दोष मात्र स्विकारीत नाहीत.' अशी उदाहरणे देवून टॅसिटस इतिहासकारच्या चाणाक्ष बुद्धीचे प्रमाण देतो.

इतिहासलेखनाबाबतची टॅसिटसची भुमिका बोधपर आहे. सुखी व चांगले जीवन व्यतीत करण्याचे धडे इतिहास देतो., व्यक्तीतील सुप्त गुणांची वृद्धी करतो. अशी इतिहासाविषयीची त्याची धारणा आहे. जे. डब्ल्यु. थॉमसन आणि कोलिंग्वुड यांनी त्याची प्रशंसा केलेली अढळते. 'रोमन ऐतिहासिक लिखाणाच्या नापीक भुमिवरील लिढ्ही आणि टॅसिटस ही दोन महान स्मारके होत.' त्यांनी रोमन ऐतिहासिक साहित्याला मोलाचे योगदान केलेले आहे.

ज्युलियस सिझर:- (इ. स. पु. १०० ते ४४)

रोमच्या राजकिय वर्तळात अघाडीची भुमिका बजावलेला, थोर मत्सद्दी, कसलेला सेनापती, अनुभवी शासक, व त्याचबरोबर उत्तम वक्ता, कवी असे चातुरस्त्र व्यक्तीमत्व लाभलेला जुलियस सिझर इतिहास लेखनाच्या क्षेत्रातही चमकलेला दिसतो. "*Commentaries on Gallic War*" हा त्याचा प्रसिद्ध ग्रंथ. गॅलिक युद्धातील लष्करी मोहीमांचे वर्णन करणारा हा ग्रंथ आहे. तसेच "*Commentaries on Civil War*" हा तिन पुस्तकांचा प्रसिद्ध ग्रंथ होय. तो स्वतः अनुभवी सेनापती असल्यामुळे त्याने केलेले मोहिमांचे आणि लष्करी डावपेचांचे वर्णन प्रत्ययकारी झाले आहे.

ॐपियन :-

इ. सनाच्या पहिल्या आणि दुसऱ्या शतकात लेखन करणाऱ्या इतिहास लेखकांमध्ये ॐपियन याने महत्त्वपूर्ण लिपि केले. त्याने रोमन हिस्ट्री हा विस भागातील प्रचंड ग्रंथ लिहला. त्यात रोमन प्रजासत्ताक स्थापन झाल्यापासून इ.सनाच्या दुसऱ्या शतकापर्यंत राजकिय घडामोडींचा इतिहास आलेला आहे. यात तो राजकिय घडामोडींबरोबर रोमची शासनपद्धती, शासनसंस्था, कायदा यांची माहिती देतो. या दृष्टीने जे. बी. थॉमसन यांच्यामते हा ग्रंथ महत्त्वाचा ठरतो.

फ्लेव्हियो ओरीयन:-

इ. स. २ शतकात लिखाण करणारा फ्लेव्हियो ओरीयन याने विश्वसनिय माहितीच्या अधारे अलेकझांडरच्या मोहिमांचे निवेदन चिकित्सक पद्धतीने केले आहे. लष्करी माहिमांची भौगोलिक पार्श्वभूमीही तो स्पष्ट करतो. अलेकझांडरच्या जीवनातील अखेरच्या दिवसांचे आणि मृत्युचे त्याने केलेले वर्णन हृदयस्पर्शी आहे.

रोमन इतिहास लेखनात चरीत्र लेखनाचा प्रकारही अढळून येतो. प्लुटार्कच्या चरीत्रलेखनाचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून, कागदपत्रांची छाणनी करून लिहिलेल्या चरीत्र ग्रंथात *Life of Augustus ceasar*, हा दमास्कसच्या निकोलसचा, तसेच कार्नालियस नेपोचा *Lives of great captains* हे ग्रंथ उल्लेखनिय आहेत.

रोमन इतिहास लेखनाची वैशिष्ट्ये-

- १) रोमन इतिहास लेखनाची सुरुवात ग्रीकांच्या इतिहास लेखनाच्या प्रेरणेतून झाली.
- २) रोमनांचा प्रारंभिक इतिहास ग्रीक इतिहासलेखन पद्धतीनुसार आणि ग्रीकांच्या भाषेत झाला.
- ३) ग्रीकांनी राजकिय मांडणीला प्रारंभी महत्त्व दिले. वर्णनात्मक इतिहास लिहला. त्याप्रकाचे रोमन इतिहासलेखन राजकिय स्वरुपाचे आहे.
- ४) ४०० वर्षांचा सलग राजकिय इतिहास रोमनांनी लिहला.
- ५) व्यक्तीच्या कार्याला महत्त्व देण्याऐवजी व्यक्तीचे जीवनकार्य रोमन इतिहास कारांनी लिहले.
- ६) ग्रीकांच्या तुलनेत रोमन इतिहासलेखनात राष्ट्र, शहर, सर्वसामान्य लोक, सामाजिक, आर्थिक, स्थानिक इतिहास परंपरा, स्मृती विवेक, बुद्धी, यांना महत्त्व न देता केवळ राजकिय आणि सैनिकी महत्त्व प्रतिपादन करणारा इतिहास लिहला.
- ७) इतिहासाविषयी विचार , कल्पना ग्रीकांप्रमाणे रोमन इतिहासकारांमध्ये दिसून येत नाही.
- ८) रोमनांनी ग्रीकांचा पराभव केला.सम्राज्य विस्तार केला व त्याच ग्रीककडून इतिहास लेखनाची प्रेरणा स्विकारली.
- ९) राजकिय इतिहास, सैनिकी इतिहास, आणि जीवन वृत्तांत हे रोमन इतिहासलेखनाचे भाग होते.

चिनमधील इतिहासलेखन

पाश्चात्य जगाला ग्रीक व रोमन संस्कृतीची संपन्न परंपरा लाभली , तसेच समृद्ध संस्कृतीची परंपरा पौवात्य जगाला भारतीय व चिनच्या संस्कृतींनी प्रदान केली. वस्तुतः या दोन्ही पौवात्य संस्कृती पाश्चात्य संस्कृतीच्या बऱ्याच काळापूर्वी उदयाला आल्या होत्या व विकसीत झाल्या होत्या. इतिहास लेखनाचा प्रारंभ चिनमध्ये ग्रीकांच्या पूर्वी झालेला होता. मात्र १८ व्या शतकापर्यंत पाश्चात्य जगाचे लक्ष याकडे आकर्षित झाले नाही. चिनी संस्कृतीचे एक लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणजे चिनी लोकांना असलेली ऐतिहासिक दृष्टी हे होय. विल ड्यरंड तर चिनला ' इतिहासकारांचा स्वर्गलोक' असे संबोधतात. इतिहास लेखन या दृष्टीने चिनी इतिहास लेखन केवळ अजोड आहे. या बरोबरच चिनी इतिहासलेखनाचे डोळ्यात भरण्याजोगे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे, ते स्वयंप्रेरीत आहे, स्वयंप्रज्ञ आहे. लिणत्याही बाहेरील विचारप्रवाहाने प्रभावीत झालेले नाही.

चिनमध्ये स्वयंप्रेरणेने इतिहासाची वाटचाल सुरु होण्यास पुढील काही गोष्टी उपकारक ठरल्या. पहिली बाब म्हणजे ईश्वराशी संवाद साधण्याचे माध्यम म्हणजे शब्दाचे महत्त्व मानण्याची प्राचीन चिनची परंपरा आहे. यामुळे चिनमधील मंदीरातून कुटुंबांच्या वंशावळ्या, घटनांची माहिती, मंदीरात होत असलेले भविष्य कथन इ. अहवाल ठेवण्याची प्रथा प्रचलित होती. तसेच चिनचे राज्यकर्ते राज्यात घडलेल्या घटना इतर राज्यांशी केलेले करार मदर, काढलेली अज्ञापत्रे इ. नोंद ठेवण्यासाठी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करीत. अशा नोंदी ऐतिहासिक माहितीला अमरत्व देतात असे मानले जाई. लेखबद्ध केल्याने व्यक्तीला, घटनेला चिरंतनत्व प्राप्त होते असा समज पारंपारीक वृत्तीच्या चिनी माणसिकतेला समर्पक असाच आहे. शिवाय चिनी मनाची घडण अध्यात्मिकतेपेक्षा व्यवहारीक व लौकीक जीवनात रस घेणारी आहे. प्राचीन काळातील चिनी लिपिणात दोन वैचारीक प्रवाह अढळतात. पहिला तात्विक आणि दुसरा ऐतिहासिक. अनुभवजन्य शहाणपणहि मानवी जीवनात यश आणि सुख प्राप्त करण्याची गुरुकिल्ली आहे असे ते मानतात. यामुळे गतकालिन घटनांतून अनुभवजन्य ज्ञान मिळत, ते टिकविणे हे इतिहास लेखनाचे उद्दीष्ट्य मानले गेले. चिनमध्ये अभिजात वाङ्मयाचे वर्गिकरण पाच भागात केले गेले. त्यापैकी एक भाग इतिहासाचा आहे. मुलकी सेवेत प्रवेश मिळविण्यासाठी ज्या स्पर्धापरिक्षा होत त्यातील अभ्यास विषयांपैकी इतिहास हा महत्वाचा विषय मानला जाई. शासकिय सेवेसाठी इतिहासाचे ज्ञान महत्त्वपूर्ण मानले गेल्यामुळे इ. सनाच्या ७ व्या शतकात शासकिय स्तरावर इतिहासाचा स्वतंत्र्य कायविभाग स्थापन करण्यात आला. यामुळे इतिहास लेखनाला गती मिळाली व प्रतिष्ठाही प्राप्त झाली.

जगाच्या भिन्न भागातील मानवी समाजाप्रमाणे चिनमध्येही गतकालिन घटनांच्या स्मृती लोककथा, दंतकथा, मिथके या रुपानेच टिकविल्या गेल्या. इतिहासाची परंपरा चिनी लेखक इ. स. पुर्व ३००० वर्षापूर्वी मागे नेत असले तरी त्यात अतिशयोक्तीचा , अतिरंजिततेचा मोठा भाग आहे. चाऊ घराण्याच्या काळात म्हणजे साधारणतः इ. स. पु. ८ व्या शतकात चिनमध्ये इतिहास लेखन होत असल्याचे पुरावे मिळतात. **फूशियस** हा चिनी तत्ववेत्ता इ. स. पु. ६ व्या शतकात होवून गेला. पुर्वजांनी परंपरेचे जे धडे घालून दिले आहेत, त्याचे योग्य आकलन आणि परीपालन होण्यासाठी गतकाळाचा अभ्यास तो आवश्यक असल्याचे

मत मांडतो. तो आपल्या शिष्यांना ज्या विषयाचे धडे देई त्यात सुनियोजित व सुखकर बनविण्यासाठी पाळावयाच्या नियमाबाबत त्याने पाच पुस्तके लिहीली, त्यापैकी दोहोंचे स्वरूप इतिहास ग्रंथाचे आहे. यापैकी एकाचे शिर्षक **चुन चैन (Spring and Autumn annals)** असून इ. स. पु. ७२२ ते ४८४ या काळात १२ राज्यकर्त्यांच्या शासनाची माहिती त्यात दिलेली आहे. दुसरा **Shu-Ching (Books of History)** हा ग्रंथ म्हणजे राज्यकर्त्यांच्या संभाषणाचा, आज्ञांचा, सरदारांशी केलेल्या करारांचा व इतर महत्वाच्या नोंदींचा संग्रह आहे. मात्र त्यात आदर्श राज्यांची प्रतिमा निर्माण करून ती विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबविण्यासाठी काही काल्पनिक कथाही त्याने त्यात घातल्या आहेत. त्यामुळे त्याला खऱ्या स्वरूपाचा इतिहास ग्रंथ मानता येत नाही. परंतु त्याच्या या लिखाणामुळे ऐतिहासिक नोंदी करण्याचे महत्त्व प्रस्थापीत झाले, त्याला प्रतिष्ठा मिळाली व त्यामुळे तो एक प्रतिष्ठीत व्यवसाय मानला जावू लागला. या नंतरच्या दोन शतकात निर्माण झालेले उल्लेखनिय ग्रंथ म्हणजे **त्सो चुन** हा होय. हा ग्रंथ म्हणजे कन्फूशियसच्या 'Books of History' या वरील भाष्य आहे. दुसरा महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'Annals of Bamboo Books' हा होय.

झुमाशिएन:-

चिनमध्ये इ. स. पु. दुसऱ्या शतकाच्या मध्यात इतिहासातून शैक्षणिक धडे देण्याचा विचार प्रबळ झाला. यामुळे ऐतिहासिक नोंदीतून वास्तव व काल्पनिक यांची तोवर होत असलेली सरमिसळ दुर करून इतिहास वास्तवाच्या भक्कम पायावर उभे करण्याचे श्रेय्य झुमाशिएनला जाते. तोवर चिनमधील शासकिय अधिकाऱ्यांना वास्तव स्थितीचे योग्य आकलन करून देण्यासाठी इतिहासाला महत्त्व दिले जात होते. इतिहास वास्तव ज्ञानावर आधारलेला असावा, यासाठी दस्तऐवजांचे योग्य प्रकारे आयोजन व जतन करण्यावर लक्ष दिले जावू लागले यामुळे इतिहास लेखनासाठी विपूल स्रोतसाधने मुळ रूपात उपलब्ध होवू लागली. अशा मुळ स्रोतसाधनांच्या अधारे इतिहास लेखन करणारा पहिला चिनी इतिहासकार म्हणून झुमाशिएनचा निर्देश केला जातो. झुमाशिएनचा पिता झुमातान हा इतिहास लेखक व जोतीषशास्त्राचा गाढा अभ्यासक होता. वू नावाच्या हान राजघराण्यातील राज्याच्या दरबारात तो ज्योतिषशास्त्रज्ञ म्हणून कार्यरत होता. स्वतः झुमाशिएन याने मुलकी सेवेत प्रवेश करण्यापूर्वी बऱ्याच लांबच्या प्रदेशांचा प्रवास केला होता. पित्याच्या निधनानंतर राजदरबारातील पित्याचे पद झुमाशिएनला मिळाले. दरम्यान सम्राटाची गैरमर्जी झाल्यामुळे त्याला पदमुक्त करण्यात आले. त्यानंतर संपुर्ण हयात पित्याने सुरु केलेल्या इतिहास ग्रंथांचे लेखन पुर्ण करण्यात व्यतीत केली. बांबुच्या पत्र्यांवर त्याने आपला ग्रंथ 'शिह-चि' (Historical Records) हा लिहून ठेवला.

झुमाशिएनच्या या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लेखकाला जेवढे जग ज्ञात होत, म्हणजे चिन व त्यालगतचे प्रदेश - या सर्वांचा इतिहास त्यात १३० भागात ग्रंथीत झाला आहे. विषयाची कालमर्यादा सुमारे ३००० वर्षांची असून त्यात हान घराण्यातील ऊ राज्याचा कारकिर्दीचा बराच तपशिल आहे. राजकिय घडामोडींबरोबर आर्थिक स्थिती, लष्करी माहिती व दरबारातील उच्चपदस्थांची चरीत्रपर माहिती त्यात आली आहे. अनेक शासकिय कागदपत्रे, अहवाल ारीव ले, मौ

स्रोत इ. ऐतिहासिक साधनांचा अभ्यास करुन लोकांच्या मुलाखती घेवून व प्रवासाच्या दरम्यान माहिती संकलित करुन त्याचा काळजीपूर्वक उपयोग ग्रंथात केला आहे. ज्या काळाविषयी त्याला फारसी माहिती मिळाली नाही त्याचा तपशिल तो देत नाही. दंतकथा, चमत्कारीक कथा, साधने म्हणून त्याज्य मानतो. चिनबाहेरील प्रदेशातील बरीच विश्वसनिय माहिती त्याच्या या ग्रंथातून मिळते.

□ालक्रमानुसार घटनांची मांडणी करण्याची पद्धती बाजूला सारुन तो आपल्या माहितीचे वर्गीकरण विषयानुसार पाच भागात करतो. त्यात सम्राटाचा इतिहास, सरदारांचा इतिहास, महान व्यक्तींची चरीत्रे, या शिवाय तत्कालिक चालीरीती, राजकिय व आर्थिक व्यवहार,संगीत यावर लेखन केले आहे. मात्र हा ग्रंथ म्हणजे ऐतिहासिक माहितीचे केलेले संकलन आहे. त्यात घटनांचे स्पष्टीकरण अगर अन्वयाथ ' अढळत नाहीत. कारणांचा उहापोह नाही, लिखाणाचा सुर बोध देण्याचा आहे. इतिहासातील घटना व व्यक्तीबद्दल नैतिक मुल्यांच्या अधारे मतप्रदर्शन तो आवश्यक मानतो. या ग्रंथात झुमाशिएन नंतर भर पडत गेली. हा ग्रंथ चिनी इतिहासलेखनाचा आदर्श ग्रंथ मानला जातो.

झुमा कुआंग:-

या इतिहास काराने **त्झु ची तुंग चिन** हा चिनच्या इतिहासावरील ग्रंथ लिहला. हा ११ व्या शतकातील लेखक चिनच्या दरबारात उच्च पदावरील अधिकारी होता. त्यामुळे राजकिय व्यवहारांची त्याला जाण होती. तसेच शासकिय कागदपत्रांचा अभ्यास करणे त्याला शक्य होते. सेवानिवृत्त झाल्यानंतर चिनमधील पाच घराण्यांच्या कारकिर्दीचा इ. स. पु. ५ व्या शतकापासून ते १० व्या शतकापर्यंतचा इतिहास त्याने ग्रंथीत केला. हा ग्रंथ मुळ कागदपत्रांची छाणनी करुन लिहीलेला असल्यामुळे त्याला सत्याचा आणि वस्तुनिष्ठतेचा आधार आहे. देशाच्या १४ शतकांच्या इतिहासातील प्रत्येक टप्प्याची नोंद तो करतो. या ग्रंथातून चिनचा बाहेरील देशांशी विशेष म्हणजे रोमशी चाललेल्या व्यापाराची माहिती मिळते.

पानू :-

इ. स. पहिल्या शतकात या इतिहासकाराने 'History of the former Han Dynesty' हा ग्रंथ लिहून इतिहास लेखनाचा नवा पायांडा घालुन दिला. या नंतर प्रत्येक राजघराण्याने आपल्या शासनकाळाच्या माहितीची नोंद ठेवण्यासाठी अधिकारी नेमले. त्यातून इतिहास विभाग स्थापण्याचा विचार मुर्त रूपात पुढे आला.

राज्यकर्त्यांच्या प्रेरणेने लिहिल्या जाणाऱ्या इतिहास ग्रंथांव्यतीरीक्त काही इतिहासलेखक वैयक्तीकरीत्या इतिहास लेखन करीत असल्याचे अढळून येते. अशा लेखकात इ. स. ७ व्या शतकात झालेल्या **लिऊ शिह शी** या लेखकाचा शिह तुंग हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

प्रवास वृत्ते:-

इतिहासाची नोंद करण्याचा व ऐतिहासिक घटनांची माहिती शब्दांकित करण्याचा एक प्रकार म्हणजे चिनी प्रवास्यांनी लिहून ठेवलेली प्रवासवर्णने आहेत. फाह्यान, ह्यु- यत- संग आणि इन्सींग या चिनी प्रवास्यांनी भारतात प्रवास केला. त्याची इत्यंभुत माहिती आणि भारतात जे दिसले त्याबाबतचे त्यांचे निरीक्षण यातून पहावयास मिळते.

प्राचीन भारतातील इतिहासलेखन

जगातील इतिहास लेखन परंपरेचा प्रारंभ इ. स. पु. ५ व्या शतकात झाला. युरोपीय देशात विशेषतः ग्रीकमध्ये ज्या पद्धतीने इतिहास लेखनाचा शास्त्रशुद्ध पद्धतशिर पणे प्रयत्न प्राचीन काळात झाला तसा नेमका प्रयत्न भारतात झालेला दिसत नाही. क्लिओ सारखी इतिहास देवता आपल्याकडे कल्पिली गेली नाही. नाही म्हणायला आपल्या दैवत परंपरेतही चित्रगुप्त नावाचा रिकार्ड किपर आहे. पण त्याचे स्वरूप थोडेसे भिन्न आहे. या भौतिक जीवनाच्या पापपुण्याचे रेकार्ड तो ठेवतो अशी कल्पना ठेवली तर त्या रेकार्डचा संबंध येतो तो मृत्युनंतर. तात्पर्य असे की, प्राचीन भारतीय विचार तत्वज्ञान त्याची प्रगल्भता, व्याप्ती हे सारे सिमीत करणारे असले तरी पाश्चात्यांच्या पद्धतीचे इतिहासलेखन, हिरोडोटस किंवा थ्युसिडायडीज् सारखा इतिहासकार आपल्याकडे प्राचीन काळात नव्हता ही वस्तुस्थिती स्विकारावी लागते.

प्राचीन भारतीयांची ऐतिहासिक दृष्टी:-

प्राचीन भारतीयांना ऐतिहासिक दृष्टी नव्हतीच का ? हा खरा प्रश्न त्यातून निर्माण होतो. एकतिहासिक दृष्टी आणि इतिहासलेखनाकडे आपण कोणत्या दृष्टीकोनातून पहातो. त्यावर वरील प्रश्नाचे उत्तर अवलंबून असणार आहे. इतिहास म्हणजे क्रमवार, कालबद्ध अशी घटनांची मांडणी, या दृष्टीने जर आपण प्राचीन भारतीयांच्या लिखाणाचा आढावा घेतला तर अशा प्रकारचे शास्त्रशुद्ध लिखाण भारतात झाले नव्हते असेच आपणास म्हणावे लागते.

इतिहास लेखन म्हणजे भुतकाळात घडलेल्या घटनांची शास्त्रशुद्ध, संगतवार मांडणी होय. समकालिनत्वाच्या संदर्भात, ही भूमिका आपण लक्षात घेतली तर प्राचीन भारतीयांनी असे लिखाण केलेले नाही व तशी ऐतिहासिक दृष्टी भारतीयांना नव्हती हे नोंदवावे लागेल.

इतिहास म्हणजे भुतकाळातील घटनांच्या कारणपरंपरा शोधणे व परिणामांचा तर्कसंगत विचार करणे ही व्याख्या लक्षात घेवून प्राचीन भारतीय इतिहास लेखनाचा परामर्श घेतला तरीही निराशाच पदरी येते. कारण अशी तर्कसंगत चर्चा या भौतिक जगातील घटनांसंदर्भात प्राचीन भारतीयांनी केलेली अढळत नाही. राज्याचे उदय, अस्त, निरनिराळ्या लढाया, आक्रमणे, त्यातील जय, पराजय अशा शास्त्रशुद्ध नोंदी आपल्याकडे नाहीत हे खरे आहे ! इतिहासाच्या अनेक व्याख्यांपैकी एक व्याख्या अशीही केली जाते की, "History is a philosophy in Motion" इतिहास इतिहास म्हणजे गतिमान असलेले तत्वचिंतन, किंवा "History is the record of the growth of human mind" इतिहास म्हणजे मानवी मनाच्या विकासाचा आलेख होय. या व्याख्या लक्षात घेतल्यास भारतीयांना अशा प्रकारच्या इतिहास लेखनाचे ज्ञान होते असे आपणास म्हणावे

ला॥ल. प्रो बी. शेख अली (History its theory and method) यांच्या म्हणण्यानुसार "If History is the reflection of what goes on in the realm of reality Indians have written history" सत्याच्या कक्षेत येणाऱ्या गोष्टींचे प्रतिबिंब जर इतिहास असेल तर असा इतिहास भारतीयांनी नक्कीच लिहलाय. मात्र पाश्चिमात्य सम्राज्यवादाचे समर्थक **भारताला इतिहास नाही विशेषत लिखित इतिहास नाही** असे ठासून सांगतात. या विधानाचा विचार केल्यास आपणास असे दिसते की, भारतात इतिहास लिहण्यात आला. ॥र॥ अथर्ववेदात "इतिहास" हा शब्द आला आहे. छांदोग्यउपनिषीदात इतिहास आणि पुराणांना **पाचवा वेद** संबोधलेले दिसते. यावरून त्यांना देण्यात आलेले महत्त्व स्पष्ट होते. प्राचीन काळी लिहील्या गेलेल्या पुराणांचे स्वरूप इतिवृत्तासारखे आहे.

१) वेद:-

प्राचीन भारतात इतिहासाला पाचवा वेद मानत. वेदांची संख्या ४ आहे. ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद. यात सर्वात प्राचीन ऋग्वेद आहे. हा भारतातील प्रथम ग्रंथ आहे. भारतीयांनी इतिहासाला एक ज्ञानशाखा म्हणून महत्त्व दिले. वेदातील ऋचांची रचना अपौरुषीय मानली आहे. ऋग्वेदातील १० व्या मंडळात यास्कांनी निरुक्तला 'इतिहास', राजपद ब्राह्मण ग्रंथ आणि छांदोग्य उपनिषीधात ऐतिहासिक लिखाणाला इतिहास मानले आहे. इतिहासास वेद संबोधले आहे. वैदीक साहित्यात आख्यान आणि पुराण या शब्दांचा उपयोग इतिहास या अर्थाने केला आहे.

२)पुरा॥:-

प्राचीन भारतीय इतिहास १८ पुराणात आहे. पुराणांचे स्वरूप कादंबरीप्रमाणे आहे. पुराणात प्राचीन राज्यांच्या वंशावळी दिलेल्या आहेत. पुराणांची रचना महाकाव्य काळापासून म्हणजे इ. स.पू ६ वे शतक ते इ. स. ४-५ वे शतक या काळापर्यंत करण्यात आली. पुराणातून मगधच्या सत्तेवर असणाऱ्या शिशुनाग, नंदवंश, मौर्यवंश, शृंगवंश, आध्रवंश, गुप्तवंश या राजघराण्यांची माहिती मिळते. पुराणातील नोंदी, वंशावळी, राजवंशाचे कार्य, हे सर्व इतिहासाच्या कक्षेत येते. मत्स्य, वायु, विष्णू, ब्रह्मांड, भागवत या पाच पुराणात ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून विश्लेषण देण्यात आले आहे. आर्य आणि अनार्य यांच्या चरीत्राचा संग्रह पुराण आहे.

३)महा॥व्य:-

भारतात 'रामाय॥' आणि 'महाभारत' या महाकाव्यांचे महत्त्व इतिहास म्हणून आहे. रामायण हे महाकाव्य श्रीरामाच्या जीवनावर वाल्मिकी ऋषीने लिहिले. महाकाव्याची रचना इ. स.पू ६ व्या शतकात झाली. महाकाव्यांचे आजचे रूप इ. स. पु. दुसऱ्या शत॥तील आहे. महाभारताची रचना महर्षी व्यासांनी केली. महाभारतात परकिय आक्रमणाचा उल्लेख मिळतो. महाभारताच्या शांतीपर्वाचा उल्लेख इतिहास असा केला जातो. शांतीपर्वात राजधर्मावर स्वतंत्र्य विभाग आहे. ॥रव पांडवांच्या भिष्माचार्यांना धर्माने विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे आहेत. यातून इतिहास दृष्टी स्पष्ट होते.

४) बौद्धधर्मीय साहित्य:-

इतिहासलेखनात बौद्ध साहित्याचे विशेष योगदान आहे. बौद्ध साहित्यात जातक कथांची रचना इ. स. पु. पहिल्या शतकात करण्यात आली. या जातककथांची संख्या एकूण ५४९ आहे. जातककथांमध्ये गौतम बुद्धाच्या जन्मापूर्वीच्या कथा, जीवनाबद्दलचा दृष्टीकोन सांगण्यात आला आहे. यातून तत्कालिन सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासावर प्रकाश पडतो.

जातककथांप्रमाणे त्रिपीटक साहित्यात १) सुत्त पिटक- दिघ, मड्झिम, अंगुत्तर, खुद्दक, संयुक्त असे पाच भाग आहेत. गौतम बुद्धाच्या धार्मिक विचारांचा संग्रह या ग्रंथात आहे. २) अधिधम्म पिटक- बुद्ध धर्माच्या तत्वज्ञानाची मांडणी करण्यात आली आहे. ३) बौद्ध धर्माच्या भिक्षु- भिक्षुणीसंबंधीत नियम या ग्रंथात सांगण्यात आले आहेत.

बौद्ध ग्रंथांमध्ये आणखी महत्वाचे ग्रंथ 'महावंश' आणि 'दिपवंश' हे आहेत. या ग्रंथांची रचना श्रीलंकेत पाली भाषेत करण्यात आली. भारतीय समाज धर्म आणि संस्कृतीवर या ग्रंथातून प्रकाश पडतो. 'मिलिंदपन्हो' या पाली भाषेतील ग्रंथात राजा मिलिंद आणि महात्मा नागसेन यांचा संवाद आहे. 'महावस्तु', 'ललितविस्तार' आणि 'बुद्धचरीत' या सारखी ग्रंथ समकालिन इतिहासावर प्रकाश टाकतात.

५) जैनधर्मीय साहित्य:-

जैन धर्मीय साहित्यात जैन आचार्यांनी लिहिलेले ग्रंथ ऐतिहासिक आहेत. जैन आचार्य हेमचंद्र याचा **परिशिष्टपर्वन, गिशिष्ठ शलका पुरुष चरीतं, दयाश्रव महाकाव्य, महाविर चरीत्र** इ. ग्रंथातून तत्कालिन सामाजिक परिस्थितीवर प्रकाश पडतो. **भद्रवाहूचरीत्र** या ग्रंथात जैन आचार्य भद्रवाहू आणि सम्राट अशोक मौर्य या संदर्भात नोंद आहे. या शिवाय मेरुतंगचा प्रबंध चिंतामणी हा राजकिय इतिहास आहे. सोमश्वर कृत रासमाला आणि किर्तीकौमुदी गुजरातच्या संस्कृतीचा इतिहास आहे.

६) प्राचीन भारतातील चरीत्र वाङ्मय:-

प्राचीन काळातील चरीत्र वाङ्मयातून देखील तत्कालिन महत्वाच्या व्यक्तींच्या कार्याचे दर्शन घडते. इ. स. पु. पहिल्या शतकात लिहिले गेलेले **अश्वघोषाचे बुद्धचरीतं**, इ. स. सातव्या शतकातील **बाणभट्टाचे हर्षचरीतं**, ११ व्या शतकातील चालुक्य राजा विक्रमदेव याचे चरीत्र, हे चरीत्रग्रंथ वर्णव्यक्तीबरोबरच तत्कालिन परिस्थितीवरही प्रकाश टाकतात. हे ग्रंथ वस्तुनिष्ठतेच्या निकषावर उतरत नसले, त्यात अतिशयोक्तीचा भाग बराच असला तरी, त्यातून तत्कालिन माहिती हाती येते या विषयी शंका नाही. हर्षचरीतंचा लेखक बाणभट्ट हा हर्षाच्या निकटचा, त्याच्या भोवतालच्या जगात वावरलेला असल्यामुळे त्याने हर्षवर्धनाचे लष्कर, त्याच्या दरबारी व्यक्ती, चालीरीती, बौद्ध व ब्राह्मणांचे संबंध, अशा अनेक विषयांबाबत लिहून ठेवलेली माहिती वास्तवाचे दर्शन घडविणारी आहे. **ह्यु-यत-संग** हा चिनी प्रवासी त्यावेळी भारतात होता, त्याने लिहून ठेवलेल्या भारताच्या प्रवासवर्णातील माहिती बाणभट्टाच्या चरीत्र ग्रंथातील माहितीला पुष्टी देणारी आहे. तसेच **विशाखादत्ताचे 'मुद्राराक्षस'** हे नाटक नंदराज्याच्या अंत आणि मौर्यसत्तेचा उदया ऐतिहासिक विषयावर केंद्रीत झालेले आहे. **शुद्रकाचे 'मृच्छकटीक'** हे नाटक देखील ऐतिहासिक संदर्भावरच अधारीत आहे.

७) संगम साहित्य:-

तसेच दक्षिण भारतात, तामिळनाडूत ग्रंथीत झालेले 'संगम साहित्य' हा ऐतिहासिक माहितीचा मोलाचा स्रोत आहे. ही एका व्यक्तीची निर्मिती नसून अनेक लेखकांच्या संघटनेची सांघीक निर्मिती आहे. हा लेखसंग्रह कधी व कोणत्या हेतूने स्थापन झाला याची निश्चित माहिती उपलब्ध झालेली नसली तरी, तत्कानि सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, व सांस्कृतिक माहितीचा हा अमोल ठेवा ठरतो. यातील काळाचे उल्लेख मात्र ढोबळ स्वरूपाचे असल्याने विश्वसनिय नाहीत.

८) शिलालेख:-

भारतात सापडलेले प्राचीन काळातील हजारो शिलालेख, ताम्रपट, स्तंभालेख, भारतीयांना ऐतिहासिक दृष्टी नव्हती या विधानाचे निश्चितपणे खंडन करतात. या कोरीव लेखात तत्कानिक राज्यांचे काळ, देशादेशात झालेले प्रकार, त्यांचे परस्पर संबंध, सामाजिक आणि इतर चालीरीती व आर्थिक व्यवहार यांची माहिती मिळते. या लेखात शक, संवत, तिथी, वार, नक्षत्र यांच्या नोंदी असल्याने कालगणनेचे महत्त्व त्याकाळी होते हे स्पष्टपणे दिसून येते. राजांचे राज्यारोहण आणि युद्धात मिळालेला विजय स्मरणात रहावा म्हणून नाणी काढली जात किंवा नवा शक सुरु केला जात असे हे प्राचीन भारतीयांना ऐतिहासिक दृष्टी असल्याचे पुरावे आहेत. शिलालेखावरील नोंदी त्रोटक स्वरूपाच्या असल्या तरी घटनांचा आणि काळाचा उल्लेख त्यात निश्चित स्वरूपाचा असतो.

९) अर्थशास्त्र:-

डॉ. रमेशचंद्र मुजुमदारांनी प्राचीन भारतातील एकच खरा इतिहास ग्रंथ म्हणून कल्हणाच्या 'राजतरंगिणी' चा उल्लेख केला असला तरी अलिकडे इतिहास समिक्षक 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र' हा ग्रंथही इतिहास ग्रंथ असल्याचे मत व्यक्त करू लागले आहेत. " अर्थशास्त्र असे ग्रंथाचे शिर्षक असले व त्यावरून तो अर्थव्यवहारासंबंधी ग्रंथ असावा असे प्रथमदर्शनी वाटत असले तरी त्यातील विषयाच्या मांडणीवरून आणि लिखाणाच्या कार्यपद्धतीवरून तो इतिहास ग्रंथ ठरतो." असे ठाम मत सदाशिव आठवले व्यक्त करतात. मौर्य काळातील समाजजीवनाच्या सर्व अंगाची, लोकसंख्या, नागरीकांची जात, व्यवसाय, तरुण, वृद्ध, स्त्रीया, पुरुष, मुले यांची संख्या, घरे, जीवनपद्धती, खर्च, उत्पन्न, इ. माहिती पद्धतशिरपणे पाच ते दहा गावांच्या गटप्रमुखांकडून गोळा करून शासनाकडे पाठविण्याचे आदेश दिले गेले व अशा अहवालावरून हा ग्रंथ कौटिल्याने तयार केला. कौटिल्य हा राजा चंद्रगुप्त याचा गुरु व मार्गदर्शक असल्याने त्याने या ग्रंथात शब्दांकीत केलेली माहिती निश्चितच वास्तव होती., इतिहासाची पद्धती व अर्थ चाणक्याला उलगडला असल्याचे त्याच्या लेखणावरून निसंदिग्ध दिसते., असे मत आठवले व्यक्त करतात. इतिहासाचे महत्त्व तो स्पष्ट करतो. इतिहास व पुराणातून राजाने अर्थशास्त्र शिकावे आणि इतिहास श्रवणासाठी वेळ काढावा असे तो म्हणतो. इतिहासाचे तत्वज्ञानही तो सांगतो. व्यक्ती, काळ व स्थळ यांचा परस्परांवर परिणाम होता, सामाजिक स्थित्यंतराला दैवी शक्तीबरोबर मानवी शक्तीही कारक असतात, इतिहास अनेक कारणांनी घडतो, त्यापैकी जी

प्रत्यक्ष दिसतात ती खरी कारणे मानवाती असे विश्लेषण तो करतो. इतिहासाबाबत असे जाणिवपूर्वक व वास्तव सत्याच्या अधारे लिखाण चाणक्याने केलेले असल्यामुळे तो अबुल फजलच्या 'ऐने अकबरी' सारखाच इतिहास ग्रंथ ठरतो. असे ठाम मत अठवले मांडतात.

१०) राजतरंगिणी:-

'कल्हणाचा राजतरंगिणी' हा इ. स. ११४८ मधील ग्रंथ बहुतेक इतिहास समिक्षकांच्या मते प्राचीन भारतातील एकमेव इतिहास ग्रंथ होय. हा ग्रंथ पद्यरूपात असून आठ भागात लिहीलेला आहे. साधारणतः महाभारत काळापासून राजा जयसिंहाच्या काळापर्यंतचा सुमारे ४५०० वर्षांचा काश्मिरचा इतिहास हा या ग्रंथाचा विषय आहे. कल्हणाचे पिता काश्मिरच्या राजदरबारात अधिकार पदावर होते. त्यामुळे काश्मिरच्या दरबारी जीवनाची आणि शासनाची माहिती कल्हणाला होती. कल्हणने काश्मिर लगतच्या प्रदेशात प्रवास केल्याचे दाखले सापडतात. व प्रवासात संकलित केलेल्या माहितीचा वापर त्याने लिखाणात केल्याचे निदर्शनात येते. काश्मिरच्या पुर्वेला चिन आणि पश्चिमेकडील अरब प्रदेश यामुळे त्याच्या लिखाणावर चिनी व अरब इतिहासलेखणाच्या प्रभावाची चिन्हे अढळतात.

कल्हणाचा काश्मिरचा इतिहास तपशिलात लिहिलेला ग्रंथ आहे. त्यात गोळा केलेली माहिती चिकित्सकपणे तपासल्यावरच तो वापरतो. त्यामुळे लिखाण सत्यावर व चिकित्सक पुराव्यांवर आधारलेले आहे. 'भुतार्थाच्या कथनात रागद्वेषादी भावना नसाव्यात' असे मत मांडून तो वस्तुनिष्ठतेचे महत्व विषद करतो. मात्र त्याच्या लिखाणात मिथके आणि लोककथा विखुरलेल्या अढळतात. यामुळे तो पूर्णतः सत्य घटीतांवर आधारलेला ग्रंथ नसल्यामुळे त्याला खऱ्या अर्थाने इतिहास ग्रंथ मानावा की नाही असे प्रश्नचिन्ह काही समिक्षक उपस्थित करतात.

इतिहासाविषयी कल्हणाने स्पष्ट भुमिका मांडलेली आहे. ऐतिहासिक घटनांच्या निवेदनावर इतिहासकाराने भर द्यावा, समकालीन पुरावे शोधून व त्यांचा चिकित्सक अभ्यास करूनच त्यांचा लिखाणात वापर करावा, कालगणनेचरी मर्यादा पाळावी व घटनांचे वर्णन करतांना लेखकाने त्याविषयी आपली मते व्यक्त करावीत, अशी विधाने तो करतो. त्यानुसार आदर्श राज्याची लक्षणे तो सांगतो. कल्याणकारी हुकुमशाही व संरंजामशाही यांच्या गुणदोषांचे विश्लेषण तो करतो. इतिहासाद्वारे राज्यकर्त्यांना मार्गदर्शन व्हावे, जगात घडणाऱ्या घडामोडी अशास्वत आहेत. त्यामुळे त्यांच्याविषयीचे ज्ञान इतिहासातून कायम टिकविणे व गतकाळाचे हुबेहुब चित्र रेखाटणे ही इतिहासाची उद्दीष्टे असावीत, असे विचार तो व्यक्त करतो. या वरून त्याला इतिहासाच्या स्वरूपाची व उद्देशाची स्पष्ट जाण होती या बद्दल शंका नाही.

एकूण, अर्थशास्त्र व राजतरंगिणी असे काही अपवाद वगळता प्राचीन भारताने थ्युसिडायडीज च्या तोडीचा इतिहास लेखक निर्माण केला नाही, हे मान्य करावे लागते. भिन्न प्रदेशात, भिन्न कालावधीत सृजनशिल प्रतिभेचा अविष्कार भिन्न प्रकारांनी, भिन्न रीत्या होत असतो. ग्रिकमधील काही राज्यात प्लेटो, अॅरीस्टॉटल सारखे तत्वज्ञ पुढे आले. ग्रीक थ्युसिडाईडिज

सारखे इतिहास लेखक झाले तर कोठे लष्करी सामर्थ्याचा आदर्श निर्माण झाला. भारतातही याचप्रमाणे नानाविध क्षेत्रात प्रज्ञावंत निर्माते झाले. गहन विषयावर अमर साहित्य व कलाकृती निर्माण झाल्या. त्यात प्रचंड प्रमाणात ऐतिहासिक माहिती मिळते. ऐतिहासिक ग्रंथ लिहण्यासाठी ते पुरावे म्हणून उपयुक्त ठरतात. परंतु ज्या दोन आयामांच्या आधारे झालेले लिखाण इतिहासाच्या स्तराला पोहोचते, ते आयाम स्पष्ट नसल्यामुळे ते उत्तम साधनग्रंथ ठरतात, त्यांना इतिहास ग्रंथ म्हणता येत नाही.

Vijay P Salunkhe